

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Поворозник Катерина Олександрівна

УДК 159.923:159.922

Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2016

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі авіаційної психології Навчально-наукового Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник: доктор психологічних наук, професор
Помиткіна Любов Віталіївна,
Національний авіаційний університет,
Навчально-науковий Гуманітарний інститут,
професор кафедри авіаційної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Бушай Ігор Михайлович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри теоретичної та
консультативної психології.

кандидат психологічних наук, доцент
Вербицька Людмила Федорівна,
Київський національний торговельно-
економічний університет,
доцент кафедри психології.

Захист відбудеться 19 квітня 2016 р. о 14.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.10 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «___» березня 2016 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради.....**Л.В. Долинська**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Останніми роками, у зв'язку з прискоренням соціокультурних змін в українському суспільстві та зростанням процесів його аномізації, серед молоді, у тому числі, студентської, значно збільшилася кількість осіб з екзистенційними розладами, що пов'язані з часопросторовою розгубленістю й втратою смисло-цільових основ життя. У студентів спостерігаються прояви футур-шоку (страху й тривоги перед майбутнім), часової дезорієнтації, зумовленої смисловою дезінтеграцією минулого, теперішнього й майбутнього, ескапізму (втечи від викликів реальності «тут-і-тепер»), тенденції до відтермінування дорослості та різноманітні порушення часової регуляції поведінки. Часова перспектива юної особистості набуває ознак розбалансованості, втрачає цілісність, час дезорганізується; вона нібито «випадає» з часу власного життя, відчужується від нього. Гострота проблематики зумовлює *соціальну значущість* проблеми сприймання часу й необхідність поглиблення наукових знань щодо оптимізації процесу розвитку часової перспективи у студентської молоді (*науково-практичну актуальність дослідження*).

Перші спроби осмислення часових аспектів існування людини належать філософам. У *філософсько-антропологічних концепціях* Платона, Л. Сенеки, Б. Спінози час розглядається як невичерпна, вічна цінність, яку має розкрити у процесі життя кожна людина; Е. Гуссерль, В. Дільтей, С. К'єркегор, Ж. П. Сартр, М. Хайдеггер акцентують увагу на тому, що не людина існує у часі, а час існує в людині, й тому час – це не фізичне, а психологічне утворення її свідомості, що динамічно поєднує минуле, теперішнє та майбутнє і проявляється у її життєвих взаємодіях. У *психологічних концепціях* К.О. Абульханової-Славської, Т.М. Березіної, Л.І. Божович, Дж. Бойда, І. Бонівел, М.Г. Гінзбурга, Є.І. Головахи, Ф. Зімбардо, О.О. Кроніка відносини людини із часом розглядаються через поняття «психологічний час» – особливий вимір її свідомості, який проявляється в переживанні нею життєвого досвіду та його актуалізованості у інтегральному просторі минулого, теперішнього й майбутнього часової перспективи.

Часова перспектива категоризується як індивідуальна часова концепція життя людини, яка формується в процесі пізнання нею світу (взаємодії із ним) і відображає взаємозв'язок й взаємозумовленість минулого, теперішнього і майбутнього часів у її свідомості, поведінці та діяльності. У класичних працях зарубіжних вчених постульовано наявність вимірів послідовності та одномоментності у єдиному просторі часової перспективи особистості (Е. Тітченер); констатовано зумовленість його стану масштабом життєвих подій (К. Левін); встановлено взаємодію різних типів часових концепцій (лінійна та просторова) (Т. Коттл); виявлено вплив емоцій на їх структурування (В. Джемс); висвітлено зв'язок часової перспективи з мотивацією особистості (Г. Хекхаузен, Д. Нюттен); сучасними дослідниками встановлено її зв'язок з успішністю людини та її кар'єрним зростанням (П. Кардосо); підтверджено, що неспроможність особистості осмислювати час власного життя у цілісності, цінувати його і вміти спиратися на минулий досвід призводить до формування у неї девіантної, у тому числі, адиктивної, поведінки (Дж. Бойд, А. Ворд, Ф. Зімбардо, К. Істівз, К. Кеух, Ф. Мелгс, М. Паїксо);

досліджено зв'язки часової перспективи із академічною саморегуляцією та самодетермінацію особистості (Дж. Білд, М. Волдер, М. Ванстенкіст, В. Ленс). Увагу дослідників сфокусовано й на проблемах організації особистістю часу власного життя та її компетентності у часі (К.О. Абульханова-Славська, В.І. Ковальов, Л.Ю. Кубліцкене, О.В. Кузьміна.); на вивченні взаємозв'язку часової перспективи зі значущими подіями життя особистості та життєвими кризами (Р.А. Ахмеров, Т.М. Березіна, Є.І. Головаха, О.О. Кронік, К. Муздибаєв), з проблемами її психологічного здоров'я, безпеки та смислової інтенціональності (А.С. Ковдра, З.О. Кіреєва, О. Г. Квасова, О.В. Лукьянов), особливостями соціальної адаптації (А.К. Болотова, Л. Зайверт), віковими та індивідуально-психологічними характеристиками (Ж.С. Мамєдова, О.В. Сірій, Є.М. Осін, Н.М. Савлакова).

Окрема увага приділяється вивченню проблеми розвитку часової перспективи в юнацькому віці: вивчено специфіку часових уявлень молоді (А. Сирцова, Н.М. Савлакова, Н.М. Толстих); встановлено, що розвиток часової перспективи у особистості юнацького віку пов'язаний з переживанням нею криз ідентичності, особистого та професійного самовизначення (М.С. Бойко, О.М. Вечканова, М. Д. Петраш); вивчено специфіку трансформації часової перспективи у студентів з різним рівнем прокрастинації (Л.І. Дементій, О.О. Іпполітова, Н.М. Карловська); висвітлено часові аспекти прийняття студентами життєво-важливих рішень (Л.В. Помиткіна) та вікові характеристики розвитку образу часу юнаків та дівчат, його значення для довгострокової стратегії поведінки (І.М. Бушай). Однак, не зважаючи на наявність ґрунтовних наукових досліджень зазначеної проблеми, сучасний стан її розробки характеризується принциповими обмеженнями. За межами уваги науковців залишається зв'язок структурно-динамічних характеристик часової перспективи з екзистенційними характеристиками особистості. Проте, саме вони забезпечують її здатність до життєтворчого, осмисленого залучення у власне життя та конструювання його часопростору, що є особливо важливим для молоді людини, перед якою постають життєві виклики, пов'язані з самореалізацією та прийняттям життєво-важливих рішень. Вище наведене зумовлює актуальність вивчення зазначеної проблеми через призму екзистенційних характеристик особистості юнацького віку та вибір теми дисертаційного дослідження: «Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження затверджена Вченою радою Гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (3.10.2013 р., протокол № 1) і узгоджена в Раді з координації наукових досліджень НАПН у галузі педагогіки і психології в Україні (29.04.2014 р., протокол № 4).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально вивчити розвиток структурно-динамічних компонентів часової перспективи у студентської молоді; розробити та впровадити корекційно-розвивальну програму розвитку збалансованої часової перспективи у студентів.

Об'єкт дослідження: часова перспектива особистості як динамічне утворення.

Предмет дослідження: психологічні особливості розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді.

Гіпотеза дослідження: актуалізація екзистенційних ресурсів студентської молоді оптимізуватиме розвиток часової перспективи юнаків та дівчат. В основу дослідження покладено також додаткові припущення: а) розвиток збалансованої часової перспективи у студентської молоді зумовлений здатністю особистості юнацького віку до інтеграції автобіографічного досвіду, усвідомлюваної присутності у теперішньому та реалістичного бачення майбутнього й толерантності до його невизначеності, аутентичного переживання часу; б) збалансованість часової перспективи забезпечується процесами, які розгортаються не тільки у горизонтальній площині смислочасового узгодження життєвого досвіду особистості («причина-наслідок», «ціль-причина»), а у вертикальній, екзистенційній площині єдиного трансемпорального (мета-смислового) поля, в процесі розвитку в неї здатності до самодистанціювання та трансценденції по відношенню до часу життя та суб'єктної діяльності у ньому.

Відповідно до мети та гіпотези сформульовано **завдання:**

1. Здійснити теоретичний аналіз філософсько-психологічних підходів вивчення структури часової перспективи, визначити її динаміку у взаємозв'язку з екзистенційним виміром особистості, виокремити структурно-динамічні компоненти та обґрунтувати збалансованість як інтегральний критерій оптимального розвитку досліджуваного феномена в особистості юнацького віку.

2. Обґрунтувати критерії збалансованості структурно-динамічних компонентів часової перспективи у студентської молоді, підібрати й апробувати психодіагностичний інструментарій їх вивчення, визначити показники та рівні її розвитку.

3. Емпірично дослідити психологічні особливості (темпоральні й екзистенційні) розвитку структурно-динамічних компонентів часової перспективи студентів, визначити специфіку їх взаємозв'язку та обґрунтувати концептуальну модель процесу розвитку збалансованої часової перспективи студентської молоді.

4. Розробити, апробувати та впровадити корекційно-розвивальну програму, спрямовану на корекцію часових деформацій та розвиток збалансованої часової перспективи у студентської молоді.

Методологічну основу емпіричного дослідження склали концептуальні положення про розвиток часової перспективи різних темпоральних підходів: причинно-цільового (Є.І. Головаха, О.О. Кронік); мотиваційного (Дж. Нюттен, Г. Хекхаузен); організації часу життя (К.О. Абульханова, Т.М. Березіна); автобіографічного (В.В. Нуркова), інтегративного (М.Ш. Магомед-Емінов, О.Г. Квасова); наукові ідеї про баланс вимірів часової перспективи Ф. Зімбардо, Дж. Бойда, І. Бонівел, А. Сирцової, Є. Осіна; концептуальна методологія постнекласичного напрямку позитивної та екзистенційної психології (В. Франкл, С. Мадді, А. Ленгле, Р. Мей, Дж. Бьюдженталь, Е. Дорцен, Д.О. Леонт'єв).

У дослідженні використано **методи:** *теоретичні* – аналіз, узагальнення, систематизація, інтерпретація, моделювання; *емпіричні* – відкрите спостереження, тестування, метод експеримента; *статистичні* – для виявлення розподілення ознак

– метод Колмогорова-Смірнова (критерій λ); відмінностей між групами – методи Манна-Уїтні (непараметричний критерій U) та Ст'юдента (T -критерій), зв'язків між змінними – коефіцієнт рангової кореляції Спірмена.

У дослідженні використано комплекс психодіагностичних методик: для визначення темпоральних особливостей розвитку часової перспективи: «Часова перспектива особистості» (Ф. Зімбардо, адапт. А. Сирцової); «Часові децентрації» (Є.І. Головаха, О.О. Кронік); «Шкали переживання часу» (Є.І. Головаха, О.О. Кронік); «Цикличний тест часу» (Т. Коттл); «Діагностика особистісних дезорганізаторів часу» (О.В. Кузьміна). Для визначення екзистенційних особливостей розвитку часової перспективи: «Дифференційний тест рефлексії» (Д.О. Леонт'єв, Є.М. Осін, О.В. Лаптева, А.Ж. Саліхова); «Тест життєстійкості» (С. Мадді, модиф. Д.О. Леонт'єва); «Тест смисложиттєвих орієнтацій» (Д.О. Леонт'єв); «Опитувальник суб'єктивного відчуження» (С. Мадді, модиф. Є.М. Осіна); «Опитувальник толерантності до невизначеності» (Т.В. Корнілова).

Експериментальна база дослідження. Дослідження проводилося на базі Національного авіаційного університету протягом 2013-2015 років. У констатувальному експерименті прийняли участь 150 осіб – студентів 2-4 курсів різних спеціальностей. За результатами первинної психодіагностики загальну вибірку було поділено на дві групи для виявлення темпоральних й екзистенційних особливостей розвитку часової перспективи досліджуваних (критерій розподілу – міра збалансованості їх часової перспективи). До групи 1 увійшли студенти зі збалансованою часовою перспективою (68 ос.); до групи 2 – з розбалансованою (82 ос.). У формуальному експерименті прийняли участь 64 особи (сформовано дві експериментальні групи по 16 осіб, до яких увійшли студенти з розбалансованою часовою перспективою, та 2 – контрольних (по 16 осіб).

Наукова новизна та теоретичне значення роботи полягає в тому, що *вперше*:

– здійснено теоретико-емпіричне вивчення розвитку часової перспективи студентської молоді як інтегрального динамічного утворення, виявлено специфіку побудови її трьохкомпонентної структури (когнітивного, ціннісно-сміслового, екзистенційно-діяльнісного компонентів), схарактеризовано динаміку цього утворення у взаємозв'язку з екзистенційними характеристиками та механізмами особистості (довільного самодистанціювання та самотрансценденції, збалансованою орієнтацією на процес й результат, інтегральною життєстійкістю, толерантністю до невизначеності, аутентичним переживанням часу життя), визначено сутність поняття «збалансована часова перспектива студентської молоді», обґрунтовано збалансованість як інтегральний критерій оптимального розвитку часової перспективи молоді та критерії збалансованості когнітивного компонента (збалансоване, цілісне й позитивне ставлення особистості до часу життя), ціннісно-сміслового (ціннісно-сміслова насиченість часу), екзистенційно-діяльнісного (суб'єктне, авторське ставлення особистості до часу життя, цілісність часової «Я-концепції» й аутентичне переживання часу), емпірично виявлено психологічні особливості (темпоральні й екзистенційні) розвитку часової перспективи у студентів, рівні її збалансованості (високий, середній) та розбалансованості

(низький) й показники, розроблено концептуальну модель розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді, розроблено, апробовано та впроваджено корекційно-розвивальну програму її розвитку у студентів;

- *розширено та поглиблено* психологічні знання про розвиток часової перспективи особистості юнацького віку; наукові уявлення щодо критеріїв її оптимального розвитку та збалансованості структурно-динамічних компонентів;

- *набули подальшого розвитку* теоретико-методологічні положення про розвиток часової перспективи особистості.

Практичне значення дослідження: апробований комплекс психодіагностичних методик й авторська програма розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді можуть використовуватися у тренінговій роботі та психологічному консультуванні з метою оптимізації здатності молоді до ціннісно-сміслового наповнення життя у часі «тут-і-тепер», реалістичної побудови майбутнього, суб'єктно-ціннісного ставлення до часу власного життя та його авторської організації. Отримані результати доповнюють навчальні курси з вікової психології та створюють базу для подальших науково-практичних розробок в області вирішення проблеми розвитку часової перспективи студентської молоді.

Апробація та впровадження результатів дослідження. Теоретичні та експериментальні положення дисертаційного дослідження доповідалися та отримали схвалення: на Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Проблеми Навігації і Управління Рухом» (Київ, 2010, 2012, 2013); Міжнародній науково-технічній конференції «АВІА-2013» (Київ, 2013); Всеукраїнських науково-методичних конференціях «Актуальні проблеми формування англійської мовної компетенції для спеціальних цілей» (Київ 2011, 2014), засіданнях кафедри авіаційної психології ННГІ НАУ (2013-2015).

Результати дослідження *впроваджено* в навчальний процес Інституту післядипломного навчання Національного авіаційного університету м. Києва (довідка № 61 від 21.04.15), Мелітопольського державного педагогічного університету ім. Б. Хмельницького (довідка №232/02 від 18.05.2015), Уманського державного педагогічного університету ім. Павла Тичини (довідка № 2543/01 від 03.09.2015), Кіровоградського державного педагогічного університету ім. В. Винниченка (довідка № 206-н від 17.06.2015).

Публікації. Результати дослідження відображені у 11 *одноосібних* публікаціях автора, серед яких 5 статей у вітчизняних фахових наукових виданнях, 1 стаття – у науковому збірнику, що входить до міжнародних наукометричних баз, 5 – матеріали конференцій.

Структура дисертації зумовлена логікою дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (250 найменувань, з них 69 – іноземними мовами), додатків. Дисертація викладена на 250 сторінках (з них основного тексту 200 сторінок), містить 18 таблиць та 9 рисунків на 15 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** визначено та обґрунтовано актуальність проблеми, мету та завдання, об'єкт, предмет, вказано методи, визначено наукову новизну, теоретичне і

практичне значення роботи, наведено відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження, дані про обсяг та структуру роботи.

У **першому розділі** – «*Теоретико-методологічні підходи до вивчення психологічного феномена часової перспективи*» здійснено теоретичний аналіз філософсько-психологічних підходів до дослідження часової перспективи особистості; визначено специфіку побудови її структури та охарактеризовано динаміку у взаємозв'язку з екзистенційним виміром розвитку особистості; визначено структурно-динамічні компоненти часової перспективи та інтегральний критерій її оптимального розвитку в особистості юнацького віку.

Вперше закономірності переживання людиною часу були сформульовані у філософській концепції трансцендентальної ідеальності часу І. Канта. У *філософсько-антропологічних концепціях* М.М. Бахтіна, А. Бергсона, Е. Гуссерля, В. Дільтея, С. К'єркегора, М.К. Мамардашвілі, Ж. П. Сартра, М. Хайдеггера увага акцентується не на існуванні людини у часі, а на існуванні часу в людині. У *психологічних концепціях* К.О. Абульханової-Славської, Р.А. Ахмерова, Т.М. Березіної, Л.І. Божович, Дж. Бойда, Д. Бонівел, М.Г. Гінзбурга, Є.І. Головахи, Ф. Зімбардо, О.О. Кроніка часові аспекти екзистенції людини розглядаються через поняття «психологічний час». Це – особливий вимір її свідомості, який проявляється в переживанні нею життєвого досвіду у цілісній часовій перспективі – індивідуальній часовій концепції життя людини, яка формується в процесі пізнання нею світу і відображає взаємозв'язок й взаємозумовленість часових модусів (минулого, теперішнього і майбутнього) у її свідомості, поведінці та діяльності. Часова перспектива може вважатися часовим гештальтом в темпоральній «роботі» особистості (М.Ш. Магомед-Емінов), а її унікальність визначається динамікою взаємодії об'єктивного та суб'єктивного часу особистості в процесі її онтогенетичного розвитку (О.М. Вечканова, Ю.Ю. Неяскіна, Ж.С. Мамєдова, Л. Лакмані). Т.М. Березіна визначає її як просторово-часовий континуум психологічного простору особистості, а Д.О. Леонт'єв – як часовий вимір образу світу. Отже, термін «часова перспектива» охоплює різні аспекти психологічного часу особистості: власне часову перспективу, яка характеризується: протяжністю, глибиною, насиченістю, ступенем структурованості, рівнем реалістичності; часову установку, яка характеризується позитивним або негативним ставленням суб'єкта по відношенню до минулого, теперішнього, майбутнього; часову орієнтацію, яка є домінуючою орієнтацією поведінки суб'єкта. В.П. Зінченко й Н.Н. Толстих представляють концепцію хронотопу особистості, її цілісного часопростору, що характеризується гармонією часових та дієвих ритмів, коли події набувають екзистенційної значущості, а час стає ціннісним. У мотиваційному підході (Дж. Нюттен, Г. Хекхаузен) ефективність діяльності людини у часі досліджується з урахуванням її мотиваційного змісту. Для аналізу якісних характеристик часової перспективи Д. Бойд, І. Бонівілл, Ф. Зімбардо вводять поняття балансу.

Збалансована часова перспектива є передумовою збереження психологічного і фізичного здоров'я особистості, її успішної соціальної адаптації, а її баланс визначається особливостями синхронізації особистістю часових локусів смислу, інтеграції життєвого досвіду, смисловою інтенціональністю, критичним мисленням,

мудрістю (Дж. Вебстер, Г. Вестергоф, Е. Гербен). Часові репрезентації містять переживання, які, за С.Л. Рубінштейном, існують у формі емоційно насичених мнемічних процесів (у автобіографічному досвіді особистості вони представлені у формі спогадів, власної історії). У сучасній психології відбувається парадигмальна трансформація існуючих концепцій часової перспективи у світлі неklasичних наукових підходів (Л.І. Божович, Б.С. Братусь, Ф. Є. Василюк, Д.О. Леонт'єв, М.Ш. Магомед-Емінов, Є.М. Осін, А. Сирцова). Так, з позицій постнеklasичного підходу екзистенційно-діяльнісна динаміка проявляється у формі смислової інтенціональності особистості, що становить підґрунтя її часової перспективи і виявляє суб'єктне ставлення до часу життя.

Дослідження часової перспективи у осіб юнацького віку довели, що цей період відзначається інтенсифікацією її розвитку (збільшується глибина минулого та протяжність майбутнього, відбувається зближення особистісного та культурно-історичного часу). Це відбувається на фоні кризи ідентичності та криз особистого і професійного самовизначення, при цьому значно підвищується орієнтація на майбутнє, змінюються емоційні часові репрезентації юнаків. Вважається, що усвідомлення часу життя є передумовою усвідомлення власної ідентичності, її гнучкості, а завдяки усвідомленню динаміки власних ціннісних орієнтацій у часі юна особистість набуває когнітивно-мотиваційної цілісності (Г.М. Андрєєва, Ж.М. Мамєдова). Вчені довели, що оптимальний розвиток часової перспективи сприяє набуттю молодого людиною особистісної цілісності, покращує її психологічне здоров'я, навчальну і соціальну успішність (А.С. Ковдра, А. Сирцова, М. Петраш, М. Паіксо, К. Істівз); студенти, які усвідомлюють власну перспективу, мають високі академічні результати та рівень мотивації (Дж. Волдер, В. Ленс).

Синтез темпорального та екзистенційного підходів дозволив побудувати теоретичний конструкт часової перспективи, визначити її структуру та структурно-динамічні компоненти (когнітивний, ціннісно-смісловий, екзистенційно-діяльнісний), інтегральний критерій її оптимального розвитку (збалансованість) у студентської молоді та критерії збалансованості за кожним з компонентів.

Проведена робота дала можливість сформулювати власне визначення збалансованої часової перспективи: це – інтегральне динамічне утворення, підґрунтям якого виступає смислова інтенціональність та суб'єктність особистості юнацького віку, збалансованість часових установок і орієнтацій у її свідомості та діяльності, флективність часового центру та часова цілісність «Я»-концепції, здатність до самодистанціювання та трансценденції по відношенню до часу життя, що допомагає їй своєчасно та життєтворчо вирішувати актуальні життєві задачі в процесі побудови життєвого шляху.

Теоретично визначено, що критерієм збалансованого розвитку когнітивного компонента часової перспективи виступає збалансованість зосередженості особистості на певних часових відрізках власного життя та здатність до його цілісного й наскрізного осмислення; ціннісно-сміслового компонента – ціннісно-сміслова насиченість часу (часова перспектива на цьому рівні є відображенням ціннісно-смілової цілісності життєвого шляху особистості, яка володіє відчуттям цінності своєї присутності у світі, відчуває себе як неперервну у часі);

екзистенційно-діяльнісного компонента – суб'єктне ставлення особистості до часу життя та розвинення в неї флективного часового центру (при цьому часова перспектива набуває ознак трансстемпоральності, а суб'єкт – здатності до наскрізного бачення часу життя, а екзистенційні механізми самодистанціювання та трансценденції дозволяють йому усвідомлювати та переживати час життя одночасно у смисловому полі існуючого та можливого (Л. Бінсвангер, М. Босс, Р. Мей, В. Франкл, Дж. Бьюдженталь, Е. В. Дорцен). *Визначено, що критерієм збалансованого розвитку всіх трьох компонентів* виступає збалансованість часових модусів минулого, теперішнього і майбутнього. Проведений теоретичний аналіз досліджуваної проблеми склав основу експериментального дослідження психологічних особливостей розвитку часової перспективи у студентської молоді.

У **другому розділі** – «*Емпіричне дослідження психологічних особливостей розвитку часової перспективи у студентської молоді*» представлено методологічне обґрунтування та методичне забезпечення емпіричного дослідження часової перспективи у студентської молоді; операціоналізовано її структурно-динамічні компоненти, представлено результати емпіричного дослідження, теоретико-методологічно і експериментально обґрунтовану концептуальну модель процесу розвитку збалансованої часової перспективи у студентів.

Першим етапом дослідження стало вивчення її збалансованості у студентів, яке довело, що більшість з них має розбалансовану часову перспективу (82 особи); її збалансований розвиток було констатовано у 68 досліджуваних. За цим критерієм загальну вибірку було поділено на дві експериментальні групи; подальші результати аналізувалися за кожною з груп окремо і порівнювалися за допомогою методів математичної статистики. Аналіз показників *когнітивного компонента часової перспективи* довів наявність у молоді зі збалансованою часовою перспективою балансу інтегрованого та, в цілому, позитивного ставлення до минулого (38,05 балів), помірно високу орієнтацію на теперішнє (63,00 бали) і майбутнє (68,72 бали), яке характеризується реалістичністю та диференційованістю. Студенти з *розбалансованою часовою перспективою*, навпаки, мають високий рівень неприйняття власного минулого або негативного ставлення до нього (109,50 балів), надмірно високий рівень гедоністичного теперішнього (85,87 балів), що свідчить про вузький часовий світогляд, орієнтованість на швидкоплинні задоволення, уникання серйозних переживань, прагнення підмінити потребу у внутрішніх зміннях штучно пульсуючими зовнішніми враженнями); високу орієнтацію на майбутнє (81,12 балів), що характеризується слабкою реалістичністю та диференційованістю. Виявлено, що студенти зі збалансованою часовою перспективою мають динамічну часову концепцію (час переживається ними як континуальний, напружений та емоційно насичений), гнучку часову орієнтацію та флективний часовий центр; студенти з *розбалансованою часовою перспективою* не мають інтенції до організації часу, відрізняються статичною часовою концепцією (час переживається ними як дискретний, ненапружений, емоційно-астенічний) та ригідним особистісним часовим центром.

Аналіз особливостей розвитку *ціннісно-смыслового компонента часової перспективи* досліджуваних дозволив встановити ступінь часової інтегральності

розташування локусів смислу, зокрема, ті часові модули («минуле – результат», «теперішнє – процес», «майбутнє – цілі»), в яких розташовано найбільш важливі смислові зони молоді людини. У студентів з *збалансованою часовою перспективою* виявлено високий рівень смислової саморегуляції, суб'єктивного ставлення до часу життя, збалансовану орієнтацію на процес (33,5 балів при нормі 26,6-35,53) і на результат (27,7 балів при нормі 21,16-29,76); їх смислова інтенціональність визначається локусами смислів на інтегральному рівні минулого, теперішнього і майбутнього; спостерігається здатність до темпоралізації (бачення себе у перспективі часу) та трансценденції (здатність проектувати своє життя у часі). Молодь цієї групи креативна та здатна знаходити гнучкі рішення у проблемних ситуаціях. У студентів з *розбалансованою часовою перспективою* недостатній рівень смислової саморегуляції, низький рівень відповідальності за власне теперішнє, ілюзорні уявлення про майбутнє (нереалістичне та недиференційоване), смислові локуси розташовані нерівномірно, переважно в одній часовій зоні (минуле / теперішнє / майбутнє), переважає орієнтація на результат (28,0 балів при нормі 21,16-29,76); спостерігається нездатність проектувати своє життя у часі і займати часову мета-позицію. Доведено, що у досліджуваних з *розбалансованою часовою перспективою* переважає висока, але не реалістична орієнтація на майбутнє та схильність нехтувати теперішнім. Експериментально засвідчено, що продуктивність діяльності молоді людини у часі пов'язана з її емоціями, цінностями й смислами. У студентів з *збалансованою часовою перспективою* виявлено високий рівень ціннісно-смислової організації часу, здатність до бачення власного життєвого шляху у перспективі часу, суб'єктна залученість у життя; низький рівень (9,20 балів) емоційної апатії; здатність зосереджуватись на вирішенні проблем теперішнього; висока мотивація на майбутні досягнення (показник мотиваційних часових дезорганізаторів – низький – 8,07 балів); при цьому їм притаманне емоційне напруження, що супроводжує стан часової обмеженості під час виконання життєвих завдань. Студенти з *розбалансованою часовою перспективою* мають проблеми з усвідомленням власних цілей та намірів, в них високий (14,42 бали) показник ціннісно-смислових дезорганізаторів; слабку перспективу майбутнього; високий рівень демотивації, що відображається високими (12,51 балів) показниками мотиваційних часових дезорганізаторів унаслідок дезінтеграції переживань минулого та високим рівнем емоційної апатії (15,64 балів), що свідчить про порушення основних екзистенційних фундаментальних мотивацій та неаутентичне переживання часу життя.

Аналіз розвитку в досліджуваних *екзистенційно-діяльничого компонента* часової перспективи дозволив проаналізувати динаміку часової перспективи молоді людини в аспекті її самодетермінації. Було встановлено, що молодь з *збалансованою часовою перспективою* характеризується суб'єктною залученістю у теперішнє (37,80 балів), інтегрованістю минулого (на це вказує вміння спиратися на ресурси минулого досвіду), високою мотивацією майбутнього (високий показник життєстійкості – 92,32 бали). Це дає молодій людині відчуття «потoku» (М. Чіксентміхаї), особливого стану внутрішньої злагоди по відношенню до життєдіяльності, внаслідок чого навіть повсякденні речі набувають суб'єктивної

значущості в контексті часової перспективи життя, особистість набуває вітальності і здатності жити творчо, із задоволенням та впевненістю. Вона сама обирає власний життєвий шлях і здатна в умовах невизначеності створювати нові альтернативи і критерії вибору. Експериментально засвідчено, що молода людина зі збалансованою часовою перспективою здатна діяти життєтворчо, може займати мета-позицію по відношенню до часу власного життя, що виводить розвиток її часової перспективи на новий – екзистенційно-діяльнісний рівень. Молода людина з розбалансованою часовою перспективою має низький рівень суб'єктної залученості у життя (21,22 бали), її особистісному часовому центру бракує флективності, спостерігається схильність застрягати в певному часовому модусі, відсутня темпоральна метапозиція; час переживається нею як слабо насичений, порожній, дискретний, скачкоподібний, позбавлений смислу, обмежений, механістичний, ззовні детермінований, «порожній» (це підтверджується і низьким (61,62 бали) показником «інтегральної життєстійкості»). Важливою характеристикою екзистенційно-діялісного компонента часової перспективи є здатність молодої людини до прийняття ризику. Варто зазначити, що показники, які відображають цю здатність, виявилися вище норми в обох групах студентів. Готовність ризикувати у молоді зі збалансованою часовою перспективою балансується за рахунок високого рівню системної рефлексії. Це пояснюється специфікою віку, коли прагнення додати життю динаміки реалізується через пошук нових, часто ризикованих вражень.

Дослідження толерантності-інтолерантності до невизначеності дозволило встановити, що здатність молодої людини зі збалансованою часовою перспективою до діяльності у невизначених умовах та прийняття нестандартних рішень є достатньо високою, що дозволяє їй збільшувати масштаб часової перспективи (середній показник 63,88 балів). У молоді з розбалансованою перспективою ця здатність розвинена слабо (показник нижче норми – 46,46 балів), що значно звужує перспективу майбутнього та згортає епіцентричний час у теперішньому.

Студенти зі збалансованою часовою перспективою характеризуються здатністю до аутентичного переживання часу (це відображається низьким показником відчуження – 34,53 балів); у студентів з розбалансованою – спостерігається відчуження від себе, власного життя та інших людей (в них високий показник інтегрального відчуження – 108,48 балів). Аналіз екзистенційно-діялісного компонента часової перспективи студентів дозволив встановити позитивний зв'язок психологічних змінних, які відображають їх екзистенційні характеристики, з оптимальним розвитком часової перспективи та її балансом.

Для виявлення взаємозв'язків між темпоральними характеристиками та показниками, які відображають екзистенційний вимір особистості студентів, нами було проведено кореляційний аналіз (використовувався критерій Спірмена). Було виявлено значущі взаємозв'язки між показниками:

- прямий ($p \leq 0,05$) – між негативним сприйняттям особистістю власного минулого та відчуженням від суспільства (0,281; значущість 0,020);
- прямий ($p \leq 0,01$) – між позитивним ставленням особистості до власного минулого, її залученістю у власне життя (0,296; значущість 0,007), життєстійкістю

(0,248; значущість 0,024); обернений ($p \leq 0,01$) – між позитивним ставленням особистості до минулого та відчуженням від себе ($- 0,273$; значущість 0,013);

– обернений ($p \leq 0,01$) – між тенденцією особистості до містифікації життя у часі «тут і тепер» і системною рефлексією ($- 0,353$; значущість 0,001);

– прямий ($p \leq 0,05$) – між здатністю особистості до системної рефлексії і залученістю до життя (0, 239; значущість 0,030); обернений – між системною рефлексією та відчуженням від життя ($- 0,325$; значущість 0,003; $p \leq 0,01$);

Отже, в результаті проведеного аналізу встановлено прямий взаємозв'язок збалансованості часових характеристик студентської молоді з аутентичним переживанням часу та показниками життєстійкості, що дозволяє вважати їх екзистенційними механізмами розвитку часової перспективи; з системною рефлексією (механізмом довільного самодистанціювання). *Механізм системної рефлексії* відображає здатність досліджуваних займати мета-позицію по відношенню до часу життя та власного «Я», здатність до наскрізного бачення минулого, теперішнього і майбутнього. *У досліджуваних зі збалансованою часовою перспективою здатність* до наскрізного бачення часу життя – висока, а показник системної рефлексії набагато вище норми (115,63 балів), що сприяє збалансованому сприйняттю часових відрізків життя, смислової насиченості часу, суб'єктному ставленню до нього, гнучкості часових орієнтацій. *У досліджуваних з розбалансованою* – здатність до перспективного бачення часу життя є низькою, проте в них високі показники самокопання (107,62 балів) та квазірефлексії (108,43).

На основі отриманих даних розроблено концептуальну модель оптимального (збалансованого) розвитку часової перспективи, у якій знайшли відображення теоретично обґрунтовані критерії балансу її структурно-динамічних компонентів та експериментально визначені *психологічні особливості її розвитку у студентської молоді*: а) *темпоральні особливості* (зменшення гедоністичності та фаталістичності; підвищення осмисленості і відповідальності у часі «тут і тепер», продуктивність темпоральної інтерпретації; баланс високих орієнтацій на теперішнє та майбутнє; флективність часової «Я»-концепції; наскрізне бачення часу життя; б) *екзистенційні особливості*: інтеграція минулого досвіду та баланс локусів смислу; розвиток усвідомлюваної присутності у часі; автономна діяльність у часопросторовому континуумі «існуючого та можливого» (авторське ставлення до часу життя); розвиток екзистенційного часового центру.

Концептуальну модель розвитку часової перспективи презентовано на рис. 1.

У третьому розділі – «*Розвиток збалансованої часової перспективи у студентської молоді в корекційно-розвивальній роботі*» представлено обґрунтування, зміст та результати експериментальної апробації концептуальної моделі та корекційно-розвивальної програми розвитку збалансованої часової перспективи у студентів. Програму апробовано у формульованому експерименті, у якому прийняли участь 64 особи (сформовано 2 експериментальні групи по 16 осіб, до яких увійшли студенти з розбалансованою часовою перспективою, та 2 – контрольні (по 16 осіб у кожній). Зміст програми презентовано на рис. 2.

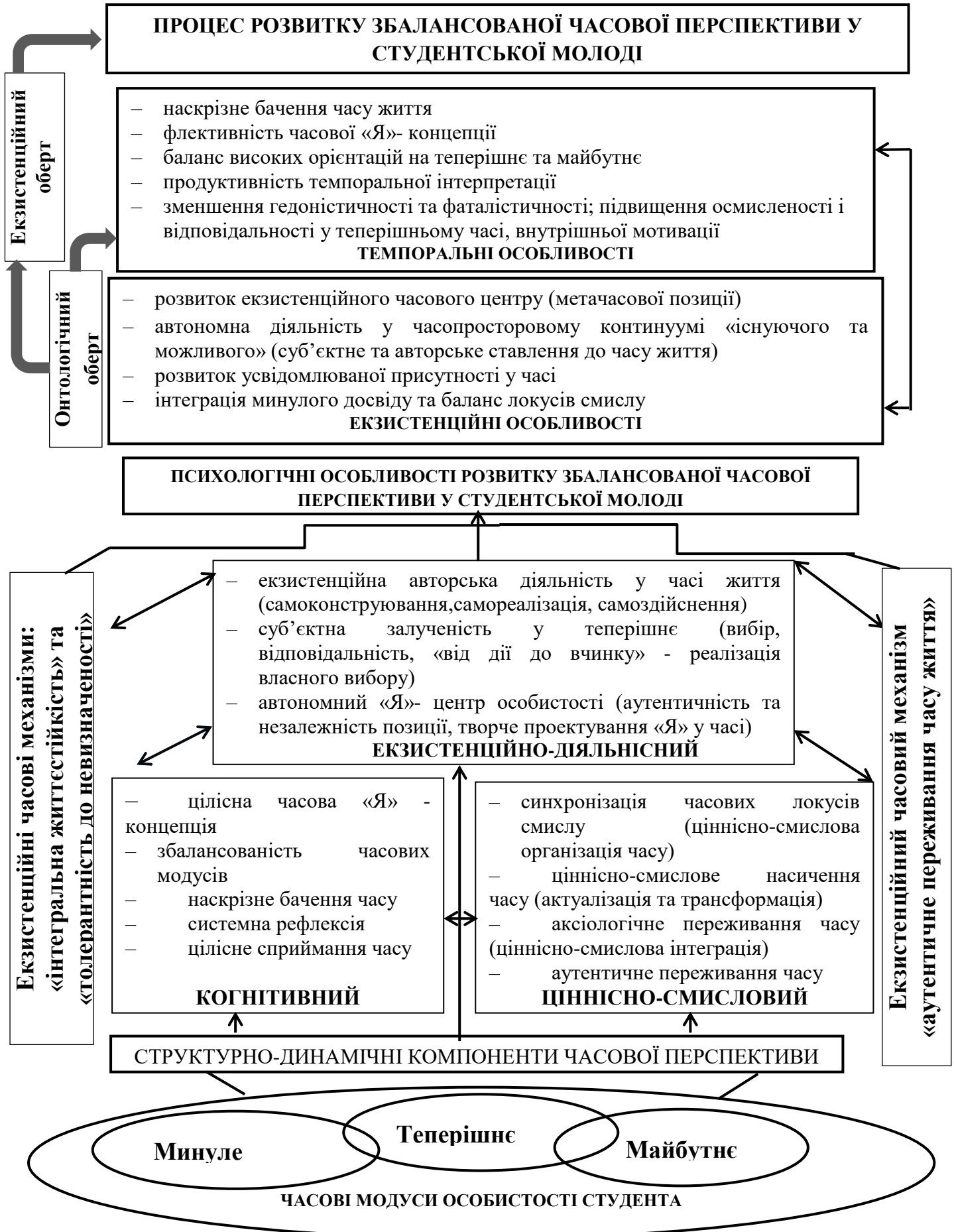

Рис. 1. Модель розвитку збалансованої часової перспективи у студентській молоді.

Методологічну основу програми склали принципи екзистенційного аналізу А. Ленгле (про розвиток фундаментальних мотивацій особистості) та екзистенціальної терапії Е. Дорцен (про темпоральний вимір екзистенційного простіру особистості), ключові положення концепції життєтворчості Д.О. Леонтєва та мнемотерапії В.В. Нуркової (про роль автобіографічної пам'яті у часопросторової організації життя); *концептуальну основу* – теоретико-методологічно та експериментально обґрунтована концептуальна модель розвитку збалансованої часової перспективи у студентів. Програма містить мотивуючий етап, спрямований на актуалізацію у студентів потреби в усвідомленні часу життя як особистісного ресурсу, й включає корекційний і розвивальний блоки.

Корекційний блок спрямований на інтеграцію та творчу автобіографічну реконструкцію досвіду минулого, ціннісно-сміслове наповнення теперішнього, реалістичну побудову майбутнього, усвідомлення власної часової перспективи як ресурсу (24 год.). *Розвивальний блок* спрямований на актуалізацію екзистенційних механізмів розвитку часової перспективи (28 год.). *Розвиток когнітивного компонента* часової перспективи спрямований на усвідомлення студентами взаємозв'язків минулого, теперішнього і майбутнього та цілісності життєвого шляху у часовій перспективі. Реалізація поставлених завдань забезпечувалася актуалізацією екзистенційного механізму *системної рефлексії* за допомогою психологічних вправ: «Хто ми? Звідки? Куди ми йдемо?», «М'який Годинник», «Колесо Життя», «Притчі про Час», «Лінія часу», «Чужа історія», «Хочу забути», «Стисла біографія», «Моя нагорода», «Лист до себе», «Мої ресурси» тощо. Наведені вправи розвивали рефлексивне та аутентичне ставлення до часу, спонукали студентів до переживання та творчої реконструкції актуальних для них ціннісних зв'язків минулого з теперішнім та майбутнім.

Розвиток ціннісно-сміслового компонента часової перспективи був спрямований на ціннісно-сміслову трансформацію минулого, теперішнього і майбутнього та їх інтеграцію; збільшення ціннісного масштабу часу життя. Це забезпечувалося актуалізацією екзистенційних механізмів за допомогою вправ: «Ріка часу», «Океан Вічності», «Чарівне люстерко», «Пам'ять та Відродження», «Неплинні цінності», «Минуле може бути іншим», «Життя без втрат», «Подорож Одиссея», «Якби мене не було на світі», «Сила бажань», які розвивали у студентів здатність знаходитись в моменті теперішнього та переживати час як цінність.

Розвиток екзистенційно-діяльсного компонента часової перспективи був спрямований на актуалізацію процесів життєтворчості по відношенню до життя в теперішньому та при конструюванні майбутнього, аутентичного переживання часу, екзистенційних механізмів інтегральної життєстійкості, толерантності до невизначеності, аутентичності за допомогою вправ: «Людина без якостей», «Пригоди героя», відео-вправи з переглядом фільму «Портрет Доріана Грея», «Пережити життя таким як воно є», «Як я змінюю світ!», «Запит до себе: як мені бути «тут і тепер»», «На терезах Долі», «Зерна від половини», «Слова матеріальні», «Історія ідеального життя», «Подорож Одиссея». Вправи сприяли балансуванню часової перспективи, підвищенню суб'єктного відношення до часу, узгодженню індивідуальної часової перспективи з універсальними екзистенційними цінностями.

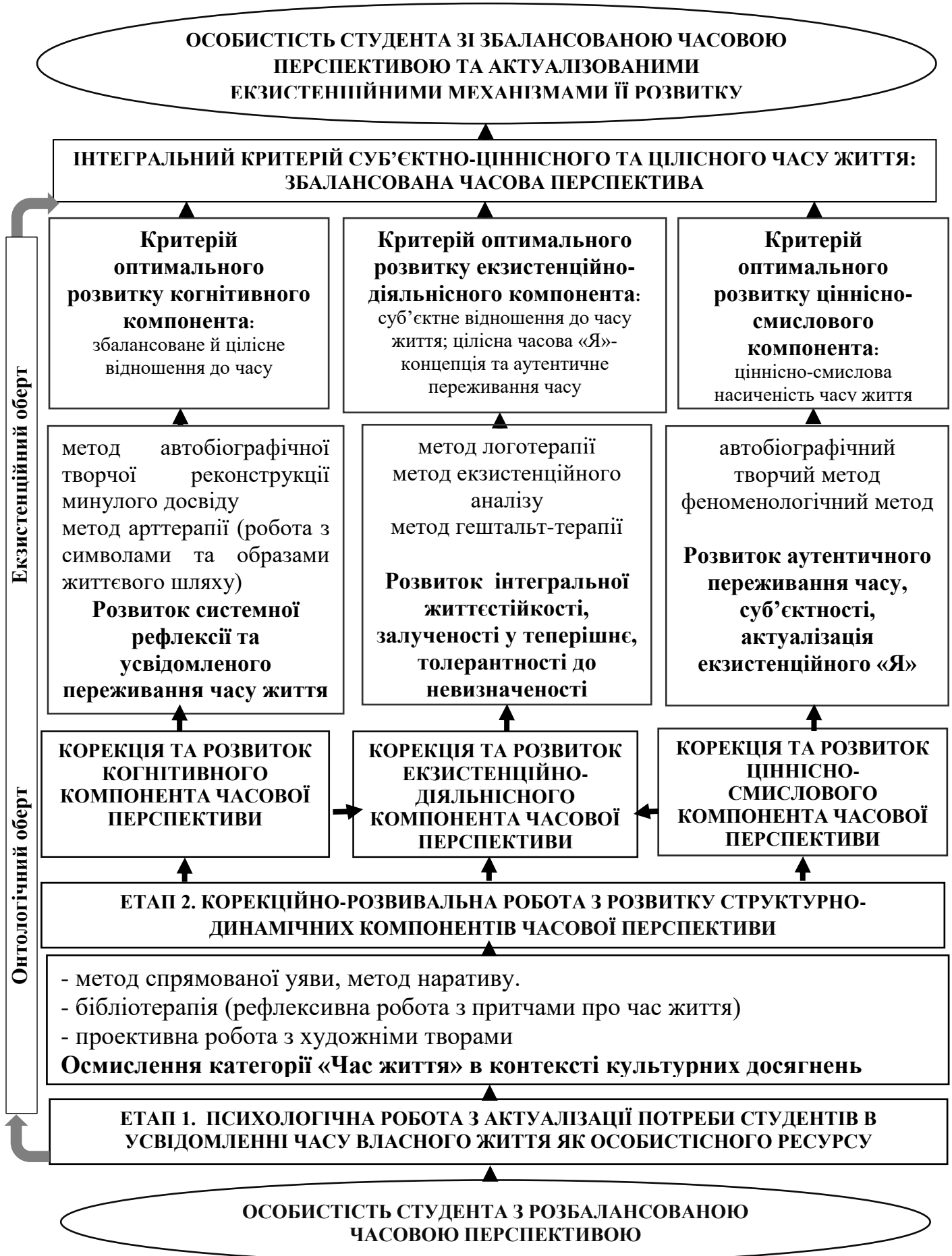

Рис. 2. Концептуальна схема корекційно-розвивальної роботи з розвитку збалансованої часової перспективи у студентів.

Експериментально доведено, що після проведеної роботи з розвитку когнітивного компонента часової перспективи досліджуваних в них значуще підвищився рівень системної рефлексії (до експ. – 24,50, після 33,43 балів), зменшився рівень непродуктивної рефлексії, зокрема, самокопання (до експ. – 27,25, після – 18,50 балів). На рівні ціннісно-сислового компонента часової перспективи значуще підвищився рівень суб'єктної залученості у теперішнє (до експ. – 20,44, після – 31,50 балів); орієнтації на процес (до експ. – 19,00, після – 29,68 балів), що сприяло встановленню балансу між орієнтацією на процес і на результат (до експ. – 28,00, після – 33,81 балів); суб'єктності (до експ. – 16,19, після – 20,88), що свідчить про підсилення в досліджуваних відчуття авторства часопростору власного життя.

На рівні екзистенційно-діяльниого компонента часової перспективи у досліджуваних значуще підвищився рівень життєстійкості (до експ. – 60,93, після – 86,00 балів). Це вказує на те, що досліджувані навчилися користуватися досвідом минулого, бачити альтернативи та можливості теперішнього часу і самостійно створювати їх для побудови власного майбутнього. Збільшився рівень толерантності до невизначеності (до експ. – 43,43, після – 56,75 балів) та значуще знизилася показники інтегрального відчуження (до експ. – 24,50, після – 8,50 балів), що вказує на підвищення рівня аутентичності, зокрема, темпоральної. Відбулося значуще зниження показників дезорганізаторів часу життя: ціннісно-сислових (до експ. – 14,81, після – 10,75 балів); емоційної апатії (до експ. – 16,50, після – 11,25 балів). На завершальному етапі формувального експерименту було проведено статистичний аналіз отриманих даних та виявлено позитивну динаміку більшості з них (табл.1).

Таблиця 1

Динаміка показників збалансованості часової перспективи досліджуваних за часовими модусами: минуле, теперішнє, майбутнє

Показники збалансованості часової перспективи		Статистичний аналіз за Т-критерієм Ст'юдента	
		До форм.експер.	Після форм. експерименту
Негативне ставлення до власного минулого	Показник значущості	0,001	
	Середнє значення	41,56	27,81
Гедоністичне ставлення до теперішнього	Показник значущості	0,383 (відмінності не значущі)	
	Середнє значення	67,93	65,81
Наявність перспективи майбутнього	Показник значущості	0,054 (відмінності не значущі)	
	Середнє значення	47,06	44,93
Позитивне ставлення до власного минулого	Показник значущості	0,001	
	Середнє значення	23,12	33,93
Фаталістичне сприйняття теперішнього	Показник значущості	0,002	
	Середнє значення	26,50	18,56

Аналіз динаміки показників часової перспективи досліджуваних засвідчив, що у досліджуваних відбувся баланс минулого, теперішнього і майбутнього за рахунок ціннісно-сислової узгодженості часових модусів. Показовим є те, що у досліджуваних значуще підвищився рівень позитивного ставлення до власного

минулого, що свідчить про його інтеграцію у часову структуру особистості; значуще зменшився показник пасивного фаталістичного ставлення до теперішнього, що свідчить про підвищення рівню суб'єктного ставлення до часу життя. Слід зазначити й те, що зафіксовані на початку експерименту помірно високі показники орієнтації досліджуваних на теперішнє (67,93 балів) та на майбутнє (47,06 балів) майже не змінилися (відмінності не значущі), що може вважатися віковою ознакою часової перспективи та, у поєднанні з іншими показниками, які змінилися на краще, виступати ознакою її балансу. Отже, можна констатувати, що після проведеної корекційно-розвивальної роботи у досліджуваних збалансувалися показники ставлення до власного минулого, теперішнього та майбутнього, актуалізувалося суб'єктне ставлення до часу власного життя та відчуття його авторства, збільшився ціннісно-смысловий масштаб часу, зросла флективність часового центру. Після завершення експерименту для підтвердження того, що динаміка розвитку часової перспективи досліджуваних не була результатом впливу певних соціально-психологічних чинників, ми провели повторне діагностування у контрольних групах. Це дало змогу засвідчити, що значущих змін у показниках когнітивного, ціннісно-смыслового й екзистенційно-діяльнісного компонентів часової перспективи студентів з контрольних груп не відбулося.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення та експериментальне дослідження психологічних особливостей розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді; обґрунтовано, розроблено і експериментально апробовано корекційно-розвивальну програму розвитку збалансованої часової перспективи у студентів та зроблено такі висновки:

1. Часова перспектива є інтегральною динамічною характеристикою особистості, що відображає індивідуальну часову концепцію її життя (взаємозв'язок й взаємозумовленість минулого, теперішнього і майбутнього часів у її свідомості, поведінці і діяльності) та виступає механізмом її смыслової саморегуляції, пов'язаної із формуванням життєвого шляху. Розвиток часової перспективи відбувається в особливому вимірі психологічного часу особистості і проявляється в особливостях індивідуального усвідомлення та переживання часу життя й взаємодії із ним. *Специфіка побудови часової перспективи визначається* динамічністю та багатовимірністю часових модусів її структури, у якій виокремлюються когнітивний, ціннісно-смысловий та екзистенційно-діяльнісний компоненти.

Динаміка розвитку часової перспективи особистості визначається специфікою набуття нею неповторного життєвого досвіду: в залежності від ступеню його осмисленості та інтегрованості, розвиток часової перспективи може бути оптимальним (збалансованим) чи деформованим (розбалансованим). *Збалансованість часової перспективи у студентської молоді забезпечується:* а) флективністю часового центру особистості юнацького віку, здатністю звертатися до минулого, теперішнього та майбутнього в процесі вирішення актуальних життєвих задач та з будь-якої часової точки бачити цілісну картину життя; б) процесами, які розгортаються не тільки у горизонтальній площині смислочасового узгодження життєвого досвіду («причина-наслідок», «ціль-

причина»), а й у вертикальній, екзистенційній площині єдиного транстемпорального (мета-сміслового) поля, в процесі розвитку її здатності до самодистанціювання та самотрансценденції по відношенню до часу власного життя.

2. Обґрунтування критеріїв збалансованої часової перспективи у студентської молоді відображає ознаки її оптимального розвитку (збалансованості) за кожним з структурно-динамічних компонентів. *Критерієм збалансованого розвитку когнітивного компонента* виступає збалансоване, цілісне й позитивне ставлення до часу; *ціннісно-сміслового компонента* – ціннісно-сміслова насиченість часу; *екзистенційно-діяльнісного компонента* – суб'єктне ставлення до часу життя, цілісність часової «Я-концепції» й аутентичне переживання часу (часова перспектива при цьому набуває ознак транстемпоральності, а суб'єкт – здатності до наскрізного бачення часу життя). Критерієм збалансованого розвитку всіх трьох компонентів виступає збалансованість часових модусів минулого, теперішнього і майбутнього. Виділення та операціоналізація критеріїв балансу дали змогу побудувати профіль збалансованої часової перспективи у кожному з часових модусів та на інтегральному рівні. *У модусі минулого* збалансований розвиток часової перспективи передбачає здатність юної особистості до інтеграції минулого досвіду, панорамного бачення часу власного життя зі значущих пунктів минулого, встановлення його часосміслових зв'язків з теперішнім та майбутнім; *у модусі теперішнього* – залученість у власне життя «тут-і-тепер», здатність до ціннісно-сміслового насичення та аутентичного переживання часу життя, цілісного бачення минулого й майбутнього з будь-якої точки теперішнього; *у модусі майбутнього* – здатність до подовження часової перспективи, до реалістичного й диференційованого проектування майбутнього, усвідомлення його причинно-сміслових та мета-зв'язків з теперішнім й минулим, до наскрізного бачення часу життя зі спроектованої точки майбутнього. На інтегральному рівні збалансована часова перспектива є ефективним механізмом когнітивної, ціннісно-сміслової та екзистенційно-діяльної саморегуляції особистості юнацького віку.

3. Емпіричне дослідження відображає темпоральні й екзистенційні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді через призму критеріїв її збалансованості та специфіку впливу на цей процес екзистенційних механізмів розвитку особистості. Експериментально доведено, що *студенти зі збалансованою часовою перспективою* характеризуються здатністю до її усвідомлення, продуктивної темпоральної інтерпретації й ціннісно-сміслової інтеграції минулого, теперішнього і майбутнього. Такі студенти суб'єктно залучені до теперішнього, здатні до усвідомлюваної присутності у ньому, вміють спиратися на ресурси минулого та мають достатній рівень його інтегрованості, мають збалансовану високу орієнтацію на теперішнє і майбутнє, гнучкі часові орієнтації та флективну й цілісну часову «Я-концепцію», здатні до аутентичного переживання часу життя. Їх часова перспектива поглиблена, насичена, подовжена та структурована, має ознаки реалістичності, сукцесивності та диференційованості. *Студенти з розбалансованою часовою перспективою* сприймають час механістично, як нав'язаний ззовні, їх часовій перспективі бракує цілісності, структурованості, глибини та подовженості, ціннісно-сміслової насиченості; час переживається ними на полюсах крайнощів

(гедоністично / фаталістично); їх минуле характеризується дезінтегрованністю, майбутнє – нереалістичністю й недиференційованістю, часова «Я»-концепція – фрагментарністю, а часовий центр – ригідним застряганням у певному часовому модусі, що призводить до пригнічення смислової інтенціональності, порушення здатності реагувати на актуальні виклики життя та відчуження від себе.

Експериментально визначено, що найбільш суттєвими для балансу часової перспективи у студентської молоді є такі *темпоральні психологічні особливості її розвитку*: зменшення гедоністичності та фаталістичності; підвищення осмисленості й відповідальності у теперішньому часі; продуктивність темпоральної інтерпретації; баланс високих орієнтацій на теперішнє та майбутнє; флективність часової «Я»-концепції; наскрізне бачення часу життя; *екзистенційні*: інтеграція минулого досвіду та баланс локусів смислу; розвиток усвідомлюваної присутності у часі; автономна діяльність у часопросторовому континуумі існуючого й можливого; розвиток екзистенційного часового центру. Експериментально засвідчено, що розвиток збалансованої часової перспективи у студентської молоді обумовлюється актуалізацією екзистенційних ресурсів особистості, що дозволяє вважати їх екзистенційними механізмами розвитку часової перспективи.

Теоретико-методологічно обґрунтовану концептуальну модель розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді побудовано на основі результатів емпіричного дослідження. У ній відображено зміст процесу оптимального розвитку її структурно-динамічних компонентів. Категорія життєвого досвіду розглядається у моделі як відправна точка актуалізації онтологічних та екзистенційних механізмів розвитку часової перспективи особистості.

4. Методологічно обґрунтована корекційно-розвивальна програма розвитку збалансованої часової перспективи у студентів з проявами її розбалансування побудована на основі методологічно та експериментально обґрунтованої концептуальної моделі процесу її збалансованого розвитку. Програма складається з двох блоків: *корекційний блок* спрямований на корекцію часових деформацій шляхом інтеграції досвіду минулого та його творчої автобіографічної реконструкції, на розвиток у студентів здатності до ціннісно-смислового наповнення теперішнього часу, реалістичну побудову майбутнього та усвідомлення власної часової перспективи як ресурсу; *розвивальний блок* спрямований на актуалізацію екзистенційних механізмів розвитку часової перспективи. Експериментально доведено, що корекційно-розвивальна робота оптимізує розвиток часової перспективи у студентів: сприяє формуванню в них суб'єктно-ціннісного ставлення до часу життя, збільшенню його ціннісно-смислового масштабу, цілісності і балансу часових модусів, відновленню інтенції до авторської організації часопростору життя, цілісності часової «Я»-концепції, аутентичного переживання часу, здатності до часової саморегуляції в умовах невизначеності.

Проведене дослідження не претендує на вичерпний виклад всіх аспектів проблеми розвитку часової перспективи у студентської молоді. Подальшого теоретичного осмислення та експериментального вивчення потребує проблема дисбалансу часової перспективи через призму характерних для багатьох студентів екзистенційних розладів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у вітчизняних фахових виданнях:

1. Поворозник К. О. Часова перспектива особистості як ресурс розвитку і самовдосконалення / К. О. Поворозник // Актуальні проблеми психології [Збірник наукових праць Інституту Психології ім. Г.С. Костюка НАПН України] Екологічна психологія. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2013. – Том 7. – Вип. 34 – С. 147–155.

2. Поворозник К. О. Аналіз екзистенціального виміру часової перспективи в контексті її розвитку у молодій людині / К.О. Поворозник // Актуальні проблеми психології [Збірник наукових праць Інституту Психології ім. Г.С. Костюка НАПН України] Екологічна психологія. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. – Том 7. – Вип. 35. – С. 204–213.

3. Поворозник К. О. Операціоналізація збалансованої часової перспективи у студентській молоді та її рефлексивні кореляції / К.О. Поворозник // Актуальні проблеми психології [Збірник наукових праць Інституту Психології ім. Г.С. Костюка НАПН України] Екологічна психологія. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2014. – Том 7. – Вип. 36. – С. 346–356.

4. Поворозник К. О. Динаміка розвитку часової перспективи у студентській молоді в процесі корекційно-розвивальної діяльності / К.О. Поворозник // Актуальні проблеми психології [Збірник наукових праць Інституту Психології ім. Г.С. Костюка НАПН України] Екологічна психологія. – Житомир: «Вид-во ЖДУ ім. І. Франка», 2015. – Том 7. – Вип. 39. С. 269–278.

5. Поворозник К. О. Особливості психологічного супроводу розвитку збалансованої часової перспективи у студентській молоді / К.О. Поворозник // Актуальні проблеми психології [Зб. наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України] Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія [за ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки]. – К.: Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2015. – Вип. 42. С. 163–167.

Стаття в зарубіжному фаховому виданні

6. Поворозник К. О. Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентській молоді / К.О. Поворозник // Проблеми сучасної психології [Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України і Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка] [включено до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus]. – К.: К-ПНУ ім. І. Огієнка, Інститут психології ім. Г. С. Костюка НАПН України, 2015. – Вип. 30. – С. 540–550.

Матеріали наукових конференцій та статті в інших виданнях

7. Поворозник К. Топологія духовних шляхів / К.О. Поворозник // «Фокус Мови» [Науково-практичний журнал]. – Київ: 2010. – С. 62–69.

8. Поворозник К. Психологічний феномен часової перспективи в контексті розвитку особистості авіаційних спеціалістів / К.О. Поворозник // XI Міжнародна науково-технічна конференція «АВІА-2013». – К.: МОН України, НАН України, НКАУ, НАУ, ДП «Антонов», 2013 – С. 12.26–12.28.

9. Поворозник К. Вплив часового режиму на діяльність фахівців аеронавігації / К.О. Поворозник // Проблеми навігації і управління рухом: тези доповідей

Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих учених і студентів – К.: НАУ, 2013. – С. 162.

10. Поворозник К. Time Perspective as a Personality Resource of Aeronavigation Specialists // К.О. Поворозник // Авіація та космонавтика: стан, досягнення і перспективи: тези доповідей науково-практичної конференції / К.О. Поворозник //електр.ресурс: [http://er.nau.edu.ua: 8080/handle/NAU/11903], 2014.

11. Поворозник К. Структурування вільного часу молоді людини (екзистенційний підхід) / К.О. Поворозник // Актуальні проблеми формування англомовної компетенції для спеціальних цілей: тези доповідей науково-практичної конференції / К. О. Поворозник //електр.ресурс: [http://www.flyhigh.nau.edu.ua/docs/Paradigma_2014.docx], 2014.

АНОТАЦІЇ

Поворозник К. О. Психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді. – На правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19. 00. 07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2016.

Дисертацію присвячено дослідженню психологічних особливостей розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді у парадигмі екзистенційного підходу. Розкрито психологічний зміст поняття «часова перспектива особистості», встановлено фактори її порушень та оптимального розвитку у студентської молоді, визначено структуру збалансованої часової перспективи та її структурні компоненти (когнітивний, ціннісно-смісловий, екзистенційно-діяльнісний). Обґрунтовано інтегральний критерій збалансованості часової перспективи та критерії її балансу на рівні кожного з компонентів. Емпірично досліджено психологічні особливості розвитку часової перспективи у студентської молоді, встановлено взаємозв'язок її оптимального розвитку з екзистенційними характеристиками особистості. Обґрунтовано концептуальну модель, розроблено, апробовано й доведено ефективність корекційно-розвивальної програми розвитку збалансованої часової перспективи у студентської молоді з проявами її розбалансування.

Ключові слова: дисбаланс часових модусів, збалансована часова перспектива, суб'єктне ставлення до часу життя, екзистенційний часовий центр, інтеграція досвіду минулого, ціннісно-смісловий масштаб часу, аутентичне переживання часу.

Поворозник К. А. Психологические особенности развития временной перспективы у студенческой молодежи. – На правах рукописи.

Дисертація на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2016.

Дисертація посвящена исследованию психологических особенностей развития сбалансированной временной перспективы у студенческой молодежи в парадигме экзистенциального подхода. В работе раскрыто психологическое содержание понятия «временная перспектива личности», определены факторы ее

деформации и оптимального развития у студенческой молодежи, определена структура «сбалансированной временной перспективы» и ее структурные компоненты (когнитивный, ценностно-смысловой, экзистенциально-деятельностный). Обоснован интегральный критерий сбалансированной временной перспективы и критерии ее балансу на уровне каждого компонента. Эмпирически исследованы особенности развития временной перспективы у студенческой молодежи, установлены взаимосвязи её оптимального развития с экзистенциальными характеристиками личности. Обоснована концептуальная модель, разработана и апробирована коррекционно-развивающая программа развития сбалансированной временной перспективы у студентов с проявлениями её разбалансированности, доказана её эффективность.

Ключевые слова: дисбаланс временных модусов, сбалансированная временная перспектива, субъектное отношение ко времени жизни, экзистенциальный временной центр, интеграция опыта прошлого, ценностно-смысловой масштаб времени, аутентичное переживание времени.

Povoroznyk K. O. Time Perspective Development Psychological Specificity of Adolescents. – Manuscript. Dissertation for obtaining the Candidate of Psychological Sciences degree, specialty 19. 00. 07 – Pedagogical and Developmental psychology. – National Pedagogical Dragomanov University. – 2016.

The dissertation provides the study of psychological peculiarities of adolescents' Time Perspective development in the light of the existential paradigm. The psychological contents of time perspective concept has been provided as well as the factors of its deformation and optimal development. The structure of Balanced Time Perspective has been grounded together with its structural-dynamic components (cognitive, meaning and value, existential-operational). The integral criterium for Balanced Time Perspective and the criteria for its balance at the level of each component have been described. It's been empirically proved the peculiarities of students' Time Perspective at the level of each component and at the integral level according to the balance criterium. It has been established the specificity of students' Time Perspective deformation and optimal development, its balance' interconnections with existential characteristics of an adolescent. The conceptual model and psychological-pedagogical program of students' Balanced Time Perspective development and existential mechanisms actualization has been grounded, approved. The effectiveness of psychological-pedagogical program implementation has been proved: students' time perspectives development has been optimized and balanced. As a result, balanced time perspective of a young adult can be characterized by the meaning and value intentionality and integrity (past, present, future); flexible personality time center and highly balanced present and future orientations. It is also featured by subjective and creative attitude to the time of life, its authentic experiencing and meaning scale boost as well as high levels of personal commitment, life hardiness and tolerance to ambiguity. It becomes youth existential development resource.

Key words: time perspective modi imbalance, Balanced Time Perspective, subjective attitude to the time of one's life, personality existential time center, past experience integration, subjective involvement in the present, meaning and value time scale expansion, authentic life time experiencing.